

Manapság viszonylag ritka a történelem és földrajz szakok együttes elvégzése az egyetemi tanulmányok során. Az egyetemek szervezeti felépítése sem bátorítja a kombinációt, lévén az előbbi a bölcsészettudományi, az utóbbi a természettudományi karok része. A két világháború közötti magyar felsőoktatásban jóval gyakoribb volt ez a szakpárosítás, amely a társadalomföldrajz – akkori kifejezéssel élve „emberföldrajz” (a *Humangeographie, géographie humaine, human geography* tükörfordítása) – történeti távlatú megismerését tette lehetővé. Ez a szakpárosítás különösen stabil háttérrel és inspirációt adhatott a két tudományterület átfedésében elhelyezkedő témák, mint a településföldrajz és a településhálózat kutatásához. A felsőszakonyi születésű, a soproni Evangélikus Líceumban érettségizett Major Jenő (1922–1988), aki 1940-ben kezdte meg tanulmányait az akkori Pázmány Péter Tudományegyetem történelem-földrajz szakán, ennek a kettős kötődésnek a jegyében igyekezett megérteni az őt körülvevő világot és annak múltbeli fejlődését.¹

A jelen tanulmány arra a kérdésre igyekszik választ adni, miben hozott újat Major Jenő munkássága a középkori Magyarország településtörténetének kutatásában. Mik azok a módszertani megközelítések és ténybeli megállapítások, amelyekkel jelentősen meghaladta az előtte járók, vagy éppen kortársai munkásságát, illetve mik azok a gondolatok, amelyek más történészek közvetítésével beépültek a magyar településtörténet mai értelmezésébe? Major munkásságának alaposabb megismerése azért is izgalmas számomra, mert egykori professzorom, Kubinyi András (1929–2007) egy 2005-ben adott interjúban nemes egyszerűséggel „a 20. század legnagyobb magyar településtörténészének” nevezte.² Emellett a *Soproni Szemlé*hez és a folyóirat szellemi közegéhez fűződő kapcsolatát is fontosnak tartom bemutatni.

Településtörténet új alapokon

Major Jenő első komolyabb munkája, amely a településföldrajz történeti távlatú feldolgozását célozta, „a fölnevelő város”,³ Sopron településföldrajzát tekinti át három fő szempont, „1. A fekvés; energiák, városiasodás problémái; 2. A szerepkör, élet és funkci-

¹ A szerző a Közép-európai Egyetem tanára, az OTKA Magyar Várostörténeti Atlasz kutatócsoport és a Lendület Magyar Gazdaságtörténeti Kutatócsoport tagja, „A középkori Magyarország regionális különbségei 1500 körül” (NKF K145924) projekt kutatója.

² *Kubinyi András*: Miért lettem a középkor kutatója? In: *Hogyan lettem történész? A Korall körkérdése. Korall* 21–22 (2005), 218–244, itt: 233.

³ *Sarkady Sándor*: Major Jenő (1922–1988). *Soproni Szemle* 43 (1989), 3. sz., 282–284., itt: 284.

ók problémái; 3. Az élet térbeli rendje” mentén. Ez a munka, amely eredetileg szakdolgozatnak készült, később átdolgozott formában a bölcsészdoktori fokozatot is meghozta szerzője számára, de csak posztumusz jelent meg Mollay Károly gondozásában a Soproni Szemlében.⁴ Mivel az értekezés ily módon nyomtatásban hozzáférhető, csak a tágabb kontextusra, továbbá néhány módszertani újdonságra szeretném itt felhívni a figyelmet. Különösen érdekes az, hogy mennyire programadónak bizonyult ez a dolgozat, azaz Major Jenő milyen sok későbbi munkájának alapvetése található meg benne, mint csírában a későbbi kifejlett növény alkotóelemei.

A kontextusról nagyon sokat elmond a keletkezési év: 1944. Major Jenő ekkor 22 éves volt. Már a Trianon utáni világba született bele, és mire leérettségizett, küszöbön állt egy újabb világégés. Major mintaadó, fejlődésére legnagyobb hatást gyakorló professzorai ebben a közegben fejtették ki oktatói és kutatói munkásságukat. Elsősorban két tudós, egy geográfus és egy történész: Mendöl Tibor (1905–1966) és Mályusz Elemér (1898–1989) munkássága volt meghatározó jelentőségű a fiatal kutató számára. (Érdekes módon Kubinyi András nővére, Margit is ugyanezt az egyetemi pályát járta be: „Hat és fél évvel idősebb nővérem 1940-ben történelem–földrajz szakosnak iratkozott be az Egyetemre, ahol Mályusz Elemér tanítványa lett, azonban mestere eltávolítása után Mendöl Tibornál doktorált településföldrajzból.”)⁵ Hatásukat leginkább az 1930-as és korai 1940-es években publikált tanulmányaik átolvasásával érthetjük meg.⁶ Ezen kívül napjainkra mindkettőjükéről születtek historiográfiai elemzések és értékelések: Mendölről az Eötvös Collegium róla elnevezett műhelyének tagjai jóvoltából,⁷ Mályuszról pedig többek között a hagyatékát gondozó és terjedelmes visszaemlékezéseit közlétevé Soós István,⁸ továbbá a 20. század historiográfiai irányzatait kritikai elemzésnek alávető Benda Gyula és Gyáni Gábor írtak.⁹ Munkásságuk, szemléletmódjuk ismerete nagyban segít Major Jenő szellemi formálódásának megértését, fogalmi hálójának felfejtését.

Mendöl és Mályusz, bár különböző tudományokat műveltek és nem reflektáltak közvetlenül egymás kutatásaira és útkereséseire, mégis ugyanazzal a módszertani problé-

⁴ *Major Jenő*: Sopron város földrajza (1944). Soproni Szemle 45 (1991) 32–54.

⁵ *Kubinyi*: Miért lettem a középkor kutatója? i. m. 218.

⁶ *Mendöl Tibor*: A város problémája a német és francia településföldrajzban. Földrajzi Közlemények 63 (1935), 101–116.; *Mendöl Tibor*: Helyzeti energiák és egyéb tényezők szerepe városaink valódi nagyságában és jellegében. Földrajzi Közlemények 64 (1936), 98–112; 121–132.; *Mályusz Elemér*: Geschichte des ungarischen Volkstums von der Landnahme bis zum Ausgang des Mittelalters. Budapest, 1940.

⁷ *Győri Róbert*: Földrajz és földtudomány az Eötvös Collegiumban – régen és ma. In: Földrajz és földtudomány az Eötvös Collegiumban. Szerk. Győri Róbert. Budapest, 2014, 7–42.; *Tólnai Gábor*: Mendöl Tibor Általános településföldrajz című munkája a hazai és nemzetközi településföldrajz kontextusában. Uo., 121–128.

⁸ *Mályusz Elemér*: Visszaemlékezések. Sajtó alá rendezte: Soós István. Budapest, 2021.

⁹ *Benda Gyula*: Történelem és szociológia. Mályusz Elemér történetírása a két világháború között. In: *Benda Gyula*: Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Bácskai Vera, Gyurgyák János, Kövér György. Budapest, 2006, 77–81.; *Gyáni Gábor*: A kánonromboló Mályusz Elemér választásai. In: *Gyáni Gábor*: Nemzeti vagy transznacionális történelem. Budapest, 2018, 175–187.

mával szembesültek. Mindketten naprakészen követték az európai, elsősorban a francia és német kutatást, annak elméleti és gyakorlati vonulatát egyaránt, és igyekeztek az ott bevezetett fogalmakat a hazai viszonyok jobb megismerésében kamatoztatni. Ugyanakkor el kellett kerülniük azt a csapdát, hogy a német fogalomkészlet lefordításával vagy adaptációjával együtt az egyre erősödő nemzetiszocialista ideológia elemeit is átvegyék. Mályuszt például erős kritika érte a tekintetben, hogy az általa meghonosított népiségtörténet „a fasiszta-hitleri német ideológia egy fejezetének magyar fordítása lenne”, amellyel szemben igyekezett messzemenőkéig hangsúlyozni, hogy „mindenkor németellenes volt a tendenciája”.¹⁰

Hasonló útkeresés jellemzi a fiatal Major fogalomhasználatát is, amit tovább erősít az a tény, hogy kutatásának tárgya az 1938-ban Ausztriát is magába olvasztó Német Birodalommal közvetlenül szomszédos, nagyarányú német lakossággal és német kultúrával rendelkező Sopron volt. Ebben az összefüggésben az „életter” vagy a „kultúrtáj” fogalmi fokozott óvatossággal voltak csak használhatók. Major Jenő érdeméért kell kiemelni, hogy dolgozatában megőrizte tárgyilagosságát, és bölcs mértéktartással, az aktuálpolitikai szólamoktól mindvégig tartózkodva, ugyanakkor saját kora számára relevánsan, az utókor számára pedig forrás értékűen mutatta be Sopron geográfiai és topográfiai fejlődését – a térképekkel és grafikonokkal teljessé tett újra közlése ezért is indokolt (1. kép).

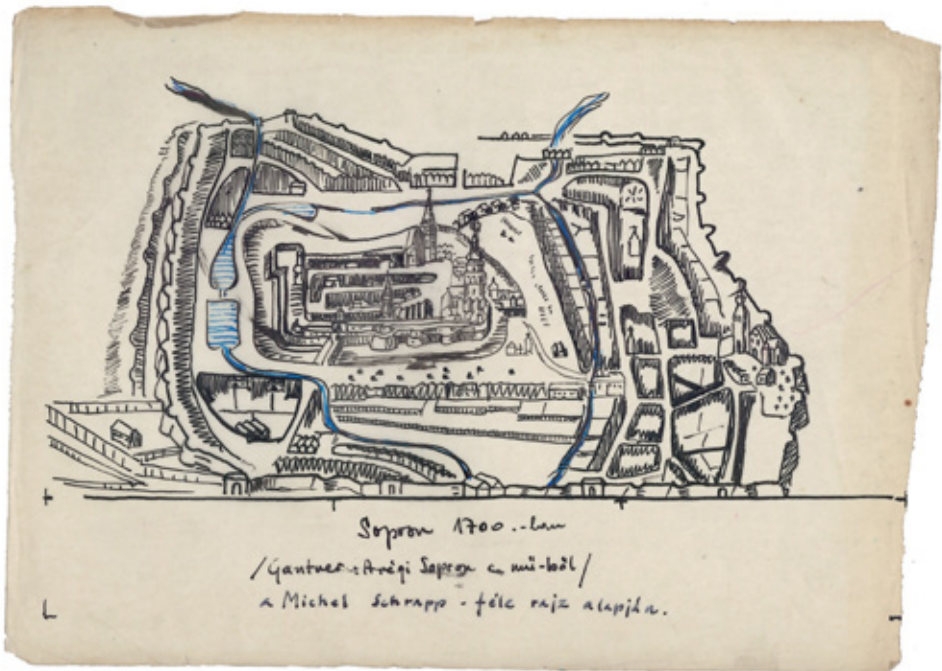
Módszertanilag újdonságnak számított a természeti és társadalmi jelenségek összekapcsolása és egymásra vonatkoztatása, a történeti források adatainak következetes térbeli értelmezése. Fontos szerepet kap a „helyi energia” illetve „helyzeti energia” fogalma a megtelepedés magyarázatában, a falvak, városok – jelen esetben Sopron és külvárosai helyszínének kiválasztásában. Major ezt a fogalmat a két előtte járó geográfus nemzedéktől: mesterétől, Mendöl Tibortól, és annak tanárától, Cholnoky Jenőtől (1870–1950) örökölte. Major azonban megújítva, történeti távlatba helyezve használta fel ezeket a fogalmakat, illetve a település adott korszakban megállapított helyi és helyzeti energiája közötti diszkrpanciát, a Sopron fejlődésében mutatkozó problémák magyarázatára. Ehhez összegyűjtötte a 13. század végétől Zsigmond király koráig a városba betelepedésre ösztönző, a földesurakat jobbágyaik városba engedésére felszólító adatait, és így értelmezte őket: „Ezzel az adatokkal azt akartuk bemutatni, hogy a határhelyzet következtében valami feszültség állott elő a táj nyújtotta lehetőségek és a kultúra által megkövetelt funkció között.”¹¹

Fontos megállapításokat tesz ebben a fiataalkori munkájában a határhelyzet nyújtotta előnyökről is, ugyan csak helyi vonatkozásban, de jóval azelőtt, hogy a *borderland studies* divatos irányzattá vált volna a történeti vagy a földrajzi kutatásban. Sopron kereskedelmi funkcióinak értelmezésében figyelembe veszi az összes akkoriban készült feldolgozást, mindenekelőtt Pleidell Ambrus és Sárközy Irén munkáit.¹² A középkor utáni évszáza-

¹⁰ Mályusz: Visszaemlékezések i.m. 259, 34. jz.

¹¹ Major: Sopron város földrajza i. m. 38.

¹² Pleidell Ambrus: A nyugatra Irányuló magyar külkereskedelem a középkorban. Budapest, 1925.; Sárközy Irén: Sopron kereskedelme a középkorban. Budapest, 1933.



1. kép. Sopron 1700-ban a Michel-Schrapp-féle rajz alapján. Rajzmelléklet Major Jenő: *Sopron város földrajza* című bölcsészdoktori értekezéséhez, Budapesti Tudományegyetem, 1944. Kézirat, a család tulajdonában

dokat a témája szempontjából érdektelennek tekinti, és a 19. századtól veszi újra fel a fejlődés fonalát, amikor a helyi energiák erősödését konstatálja a helyzetiek ellenében. Bár figyelemre méltó tájékozottsággal kezeli mind a latin és német nyelvű forrásokat, mind a szakirodalmat, természetesen nem minden megállapítása tekinthető időtálló-nak, illetve többször is olyan szakirodalomra támaszkodik, amelyet az elmúlt évtizedek kutatásai megcáfoltak. Vonatkozik ez például a várost körülvevő, tévesen a keltáknak tulajdonított (valójában az Árpád-kori ispánsági várhoz kapcsolható) sáncokra, vagy Konrad Schünemann és Pleidell Ambrus megállapításaira a római kontinuitást és a nyugati határsáv betelepítését illetően.¹³ Ez a kérdés átvezet egy, Sopron korai történetével kapcsolatos fontos historiográfiai vitához, amelyben Major Jenő már fiatalon markáns álláspontot képviselt, és amelyen keresztül településtörténeti munkásságának fontos vonásait ismerhetjük meg.

¹³ Konrad Schünemann: *Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa*. (Südosteuropäische Bibliothek), Priebatsch, Breslau [Wrocław], 1929.; Pleidell Ambrus: *A magyar várostörténet első fejezete*. *Századok* 68 (1934), 1–3, 1–44; 4–6, 158–200.

Az Ödenburg-vita

A helytörténeti és nyelvészeti szakirodalomba „Ödenburg-vita” néven bevonult historiógráfiai jelentőségű pengeváltás olyan lényegi kérdésekkel foglalkozott, mint Sopron kialakulása, az ispánsági vár és a későbbi királyi város kapcsolata, a magyar és német lakosság be- illetve kitelepülése, valamint a bel- és külvárosi lakosság egymáshoz való viszonya. A vita kiindulópontját Sopron sajátságos, a latin (*Scarbantia*) és magyar elnevezésétől is eltérő német neve, a „puszta vár” értelmű Ödenburg jelentette. A *Soproni Szemle* hasábjain 1955-1956-ban zajlott Ödenburg-vita alapját azonban egy korábbi munka, Mollay Károly (1913–1997) 1942-ben írott, majd 1944-ben bővített formában német nyelven megjelentetett *Scarbantia, Ödenburg, Sopron. Siedlungsgeschichte und Ortsnamenkunde* című egyetemi magántanári értekezése adta.¹⁴ A munka messze túlmutatott a hagyományos helytörténet keretein, amit az is jelzett, hogy megjelentetését Mollay akkori munkahelye, a Teleki Pál Tudományos Intézet vállalta fel. Ebben a kötetben a kiváló soproni születésű nyelvész, az ELTE Germanisztika tanszékének későbbi professzora elsőként tekintette át következetesen és tudományos módszerekkel a három helynév legkorábbi előfordulásait, etimológiai eredetét és keletkezésük történetét, valamint megfogalmazta elképzeléseit a nevek kialakulásának településtörténeti kontextusáról is.¹⁵

A római és a magyar név viszonylag problémamentes nyelvészeti elemzése mellett (bár a hozzájuk tartozó település elhelyezkedésének és kiterjedésének meghatározása korántsem volt az 1940-es évek elején egyértelmű) a fő kérdést a német név jelentette. Mi volt ez a titokzatos „puszta vár”, hol állt, és főképp mikor és miért hagyták el korábbi lakói? Mollay egyértelműen a 13. századra tette a név keletkezését, amikor az írásos emlékek (előbb az elbeszélő források, majd a 14. század közepétől az okleveles adatok) egyre nagyobb számban említik az Ödenburg elnevezést. Major ezt a kronológiát elfogadta, Mollay helyrajzi magyarozatát azonban kevésbé találta meggyőzőnek. 1942/44-ben Mollay úgy vélte, hogy az Árpád-kori ispánsági vár ugyan a mai soproni Belváros területén, közvetlenül az egykori római városra települve alakult ki, az *öde Burg* azonban az a korábban felhagyott – talán avar kori – vár volt, ahova a 13. század végén a belső hatalmi viszályok miatt a Sopron nemrég betelepült, elsősorban német lakossága kivonult.¹⁶

Az okleveles források mindebből annyit igazolnak, hogy 1283 és 1359 között az uralkodók több alkalommal szólították fel az üresen hagyott soproni belvárosi házak és telkek külvárosba települt tulajdonosait a visszatérésre. A jelenség és a helynév összefüggése azonban korántsem volt egyértelmű. Major figyelmét a kérdés, településtörténeti vonatkozása miatt, már fentebb bemutatott, 1944-ben írott értekezésében fel-

¹⁴ *Mollay Károly: Ödenburg: helynévfeltés és településtörténet.* Budapest, 1942.; *Karl Mollay: Scarbantia, Ödenburg, Sopron. Siedlungsgeschichte und Ortsnamenkunde.* Archivum Europae Centro-Orientalis, Band 9–10., 1944, 189–324.

¹⁵ *Szende Katalin: Mollay Károly és Sopron topográfiájának kutatása.* *Soproni Szemle* 67 (2013), 4. sz. 289–299, itt: 290–291.

¹⁶ *Mollay: Scarbantia, Ödenburg, Sopron i.m.,* 283–292.

keltette. Későbbi véleményének főbb elemeit már ebben a munkában is megtaláljuk. A Házi Jenő okmánytárában megjelentetett okleveles források mellett¹⁷ már ekkor felfigyelt arra az 1283. évi adatra, amely véleményének sarkalatos pontja maradt a későbbiekben is: „*derelicto castro nostro Svprvniensi in rure continue residerent et ab honore et servicio dicti castri se penitus retraxissent et magna pars ipsius castri per hoc vacua haberetur*”, azaz „soproni várunkat hátrahagyva folyamatosan vidéken laknak, és a mondott vár terhei és szolgálata alól teljességgel kivonták magukat és vár nagy része emiatt kiürült”.¹⁸ Major ezt így kommentálta: „1283-ban viszont IV. László arról panaszkodik, hogy a várat üresen hagyják. Hogy melyik az a falu, illetve vidék (*in rure*) ahova a szolgálatok elől kitelepednek, nem tudjuk.” Ekkor még – Mollay nemrégiben megjelent okfejtését követve – egy feltételezett „nem sokkal előbb összerombolt avar eredetű település” megszállásával próbálta a kitelepülést magyarázni.¹⁹

1953-ban egy újabb fontos kiadvány, a *Sopron és környéke műemlékei* című kötet megjelenése indította Majort álláspontja ismételt megfogalmazására. Az országban elsőként Sopronban összeállított műemléki topográfiában Mollay Károly kapott felkérést „A vármegye történeti vázlata 1848-ig” címmel bevezető tanulmány írására, amelyben Sopron város történetét is részletesen tárgyalja. Az Ödenburg helynév 13. századi eredetét az 1950-es években is szilárdan vallotta. Településtörténeti összefüggéseivel foglalkozó megállapításait viszont annyiban módosította, hogy a puszta várat, amelyet a mai belvárostól távolabb megépült Szent Mihály-templom köré lokalizált, nem avar-korinak, hanem Árpád-korinak tartotta, és feltételezett egy áttelepülést a Belváros területére, ahonnan a lakosság egy része visszaköltözött volna a korábbi puszta várba.²⁰ Ugyanakkor Gerő László is kifejtette véleményét a kötetben „A soproni vár” című írásában, ahol az ispánsági várat a mai Bécsi-dombra helyezte el.²¹ Majornak nemcsak az tűnt fel, hogy a két vélemény egymásnak ellentmond, hanem az is, hogy településtörténeti szempontból egyik sem támogatható. Kritikáját azonnal megjelentette a *Településtudományi Közlemények* című szakfolyóiratban.²²

Írásában rámutat arra, milyen kevésbé életszerű és a terepet tekintve mennyire illogikus a Szent Mihály-domb melletti Erdburg-dűlőbe (Mollay) vagy a Bécsi-dombra (Gerő) épült ispánsági vár feltételezése, illetve annak a későbbi belváros területére történő áthelyezése. A még csak töredékesen rendelkezésre álló régészeti adatokat, amelyek a belváros körüli fal több periódusú voltát már akkor is bizonyították, egybevetette az

¹⁷ Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. I/1. kötet. Oklevelek 1162-től 1406-ig. Sopron, 1921.

¹⁸ Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár IV. kötet. Pest 1862, 254.

¹⁹ Major: Sopron város földrajza i. m., 35–37.

²⁰ Mollay Károly: A vármegye történeti vázlata 1848-ig. In: Sopron és környéke műemlékei. Szerk. Csatkai Endre – Dercsényi Dezső. Budapest, 1953, 40.

²¹ Gerő László: A soproni vár. In: Sopron és környéke műemlékei. Szerk. Csatkai Endre – Dercsényi Dezső. Budapest, 1953, 127.

²² Major Jenő: Hozzászólás a Sopron és környéke műemlékei c. könyvhöz. Településtudományi Közlemények 2 (1953), 5. sz. 94–112.

1277. és 1297. évi királyi oklevelek omladozó falakra vonatkozó megjegyzéseivel, és arra a következtetésre jutott, hogy az Árpád-kori ispánsági vár és a későbbi hármaskőfallal körbevett belváros területe egy és ugyanaz. Negatív bizonyítékként számításba vette az északnyugati külváros utcahálózatát is, amelyben a Gerő által feltételezett várnak semmilyen lenyomatát nem tartotta azonosíthatónak. Major munkamódszerei gyökeresen eltértek a nyelvész Mollay és az építész Gerő megközelítéstől, és a történeti és helyrajzi (beleértve a régészeti) érvek komplex interdiszciplináris értelmezésén alapultak. Ennek keretében illesztette az 1283-tól megjelenő, a várból való kiköltözésre vonatkozó adatokat is.

A vita 1955-ben, a 11 évnyi kényszerszünet után újraindult *Soproni Szemlé*ben folytatódott Major újabb tanulmányával, amelyben két évvel korábbi kritikáját a helyi és tágabb olvasóközönséggel is meg kívánta ismertetni.²³ A cikkére a következő számban reagáló Mollay Károly és a harmadikként bekapcsolódó Verbényi (Veszélka) László soproni születésű nyelvész és filológus (1910–1993)²⁴ méltányolta egymás tudományterületét és felkészültségét, álláspontjaik a vita során mégsem közeledtek egymáshoz. Mollay például így írt Majorról: „Major Jenő érdeme, hogy városkutatásunkba egy most alakuló új tudományágnak, a városépítéstörténetnek szempontjait viszi bele [...] Cikkeinek hiányossága azonban, ezt maga is elismeri, hogy elgondolásának nyelvészeti megoldásával adós maradt.”²⁵ A vita utolsó tanulmányában Major Jenő még egyszer összefoglalta a 13. századi Sopron topográfiájáról kialakult elképzelését. Fő pontja, hogy az Ödenburg név magára a soproni belvárosra vonatkozik, amely azonos a római alapokra épült ispánsági várral és a 13–14. század fordulóján hármaskőfallal körülvett középkori várossal. A *burgum* pedig, amelyet I. Károly 1330-ban kiadott oklevele a kitelepülés irányaként adott meg,²⁶ nem egy korábban felhagyott vár, hanem a castrumot körülvevő külváros megjelölése volt.²⁷

Az egymást kölcsönösen kizáró vélemények ismételt kifejtése után a három tudós végül 1956 végén közös nyilatkozatot adott ki, miszerint „Vitánkat a szerkesztőség kívánságára a *Soproni Szemlé*ben lezárjuk. [...] Sopron kora középkori történetének tisztázatlansága még számos részletkérdést vet fel. A vitát éppen ezért a magunk részéről nem tekintjük lezártnak.”²⁸ A vitát a sajtó nyilvánossága előtt mégsem folytatták. A perdöntő

²³ Major Jenő: Az Ödenburg név keletkezésének háttere. *Soproni Szemle* 9 (1955), 1–2. sz., 68–74.

²⁴ Törő László Dávid: Határváros egy vitatott hovatarozású térségben. Történeti viták Sopron múltjáról a két világháború között. *Világtörténet* 12. (44.), 2022, 2. sz., 325–344., itt: 331.

²⁵ Mollay Károly: Az Ödenburg név keletkezéséhez. *Soproni Szemle* 9 (1955), 3–4. sz., 69–79., itt: 70.

²⁶ Házi: Sopron I/1. i. m. 56.

²⁷ Major Jenő: A XVIII. [sic!] század végi Sopron topográfiájának néhány kérdése. *Soproni Szemle* 10 (1956), 2. sz., 122–140. (A cikk címében durva sajtóhiba van, XIII helyett XVIII század végi Sopront említ, és több helyen így hivatkozik rá a szakirodalom.)

²⁸ A vitában vallott ellentétes nézeteik fényében még inkább figyelemre méltó, hogy Major Jenő 1944-ben írt disszertációjának posztumusz kiadását éppen Mollay Károly kezdeményezte a *Soproni Szemle* főszerkesztőjeként.

bizonyítékot végül a régészet szolgáltatta fél évtizeddel a vita lezárása után. (A vitának az 1950-es években régész résztvevője nem volt.) Nováki Gyula és Holl Imre, majd utóbb Gömöri János kutatásai kimutatták ugyanis a későrómai városfalak, az ispáni vár és a középkori védművek topográfiai kontinuitását. Az ásatások eredményei főként szakcikkek formájában jelentek meg, de a *Soproni Szemle* olvasói is tájékozódhattak róluk Nováki Gyula és Holl Imre áttekintő-ismeretterjesztő jellegű írásaiból, továbbá Gömöri János monográfiájából.²⁹

Az imént felsorolt kutatások több ponton Major Jenő okleveles adatokat és a terveyszonyokat egyaránt figyelembe vevő álláspontját igazolták, beleértve a Szent Mihály-templom körül vagy a Bécsi-dombon feltételezett avarkori vagy Árpád-kori várak alaptalanságát. Szintén máig ható érvennyel mutatta be a külvárosok kialakulásának folyamatát, amely egyidejűleg zajlott a belváros kiépülésével: azokat a területeket, amiket IV. László 1283-as oklevele még *rus*-nak, azaz vidéknek nevez, I. Károly 1330-ban *burgum*-ként, azaz külvárosként írta le. A két dátum tehát a város környéki terület rendezett kiépülését, *rus*-ból *burgum*-má alakulását keretezi. Egyedül az Ödenburg név magyarázatával kapcsolatos álláspontjával kapcsolatban merülhetnek fel kételyek. Véleményem szerint túlzás feltételezni, hogy a kiköltözések miatt teljesen elnéptelenedett, puszta várrá vált volna a belváros. Éppen a kérdéses évtizedekben jelennek meg Sopronban a ferencesek és a zsidók, épülnek meg a belváros első kőépületei, amelyek az újonnan kialakított telekrendszerhez igazodtak, és szilárdult meg a máig meglévő utcahálózat.³⁰ Egy alább tárgyalandó, a vita után tíz évvel megjelent tanulmányában maga Major is így fogalmazott: „Sopron alaprajzának kialakulására vonatkozó megfigyeléseink tehát egy, a 13. század második felében meggyorsuló, tervszerűvé váló, de alapjában folyamatos fejlődésre mutatnak.”³¹ Elképzelhető, hogy az Ödenburg helynévre más korszakban és körülményekben kell keresni a magyarázatot.

Bár Major Jenő 1955-ben úgy vélte, hogy „Mollay rendkívül alapos és szellemes munkája az Ödenburg név keletkezési idejének problémáját véglegesen megoldotta”,³² egyáltalán nem biztos, hogy mindenestől el kell vetnünk a név 13. század előtti eredetét. A kérdés teljes körű, a Karoling-birodalom keleti határvidéke osztrák és magyar történeti és régészeti kutatásának újabb eredményeit is figyelembe vevő újratárgyalása³³ megha-

²⁹ Holl Imre – Nováki Gyula – Sz. Póczy Klára: Városfalmaradványok a soproni Fabricius-ház alatt. *Archaeologiai Értesítő* 89 (1961), 47–67.; Gömöri János: *Castrum Supron*. Sopron vára és környéke az Árpád-korban. Sopron 2002.; *Szende Katalin*: Középkortudományi írások a Soproni Szemlében. *Soproni Szemle* 59 (2005), 4. sz., 366–373, itt: 369.

³⁰ *Szende Katalin*: Sopron településszerkezete és topográfiája a magyar honfoglalástól a 17. század végéig. In: Jankó Ferenc – Kücsán József – *Szende Katalin*: Sopron. Magyar Várostartó Atlasz I. Sopron, 2010. 7–27., itt: 18, Dávid Ferenc kutatásainak felhasználásával.

³¹ Major Jenő: A városalaprajz mint a korai magyar városépítéstörténet forrása. A soproni belváros kialakulása. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 9 (1965), 1. sz., 153–174., itt: 168.

³² Major Jenő: Az Ödenburg név keletkezésének háttere. *Soproni Szemle* 9 (1955), 1–2, 68–74. 68

³³ Pl. Szőke Béla Miklós: *Die Karolingerzeit in Pannonien*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz, 2021.

ladná a jelen tanulmány kereteit³⁴ és elterelné a figyelmet Major Jenő kutatásának értékeléséről. Mindenesetre nehéz elképzelni, hogy a Karoling-kor vagy az azt követő évszázad kereskedői, katonái és hittérítői ne jártak volna ezen a vidéken, és ha jártak, ne tűnt volna fel nekik a későrómai Scarbantia hatalmas elhagyott falkoszorúja. A bajor misszió egyértelmű bizonyítéka például a Petőháza mellett talált, Kr.u. 800 körül készült aranyozott bronz kehely *Cundpald fecit* (Cundpald készítette) felirattal, amely egy papi személy tulajdonában lehetett.³⁵ Mindezek alapján a 859. évi adománylevél *Odinburch* illetve az altaichi évkönyvek 1065. évi *deserta civitas* adatainak Sopronra vonatkoztatását is újból meg kellene vizsgálni.

Az viszont mindenképpen témánkhoz tartozik, hogy a soproni poncichter családból származó Mollay Károly miért törekedett mindenáron az Ödenburg név 13. századi eredetének bizonyítására. Itt is a megjelenés dátumára kell figyelni. 1942-ben, illetve 1944-ben, az Anschluss árnyékában a „ki volt itt korábban” kérdése messze túlmutatott a tudományos vita keretein. A magyar helynév elsődlegességének hangsúlyozása a területre vonatkozó magyar igények, a *status quo* körülbástyázását szolgálta már az 1930-as évek osztrák történetiszemléletével, a „Volksgeschichte” jegyében megfogalmazott etnikai alapú (völkisch) múltalakítással szemben is.³⁶ Ez a szemlélet és az ennek megfelelő korabeli politika egy német eredetű helynév meglétét feltétlenül helyben megalapozott német népességhez kötötte volna, figyelmen kívül hagyva a lehetőséget egy-egy távolabbi, de releváns objektum saját néven nevezésére. (Pedig ellenpéldaként említhetnénk Óbuda német *Eczilburg*, azaz „Attila városa” nevét is.) A magyar honfoglalást megelőző német népesség vélelmezése pedig 1942-ben vállalhatatlan kockázatot jelentett volna a nyugat-magyarországi terület feletti szuverenitás számára. Világosan kiolvashatjuk ezt Házi Jenő főlevéltáros (1892–1986) Mollay Károlyhoz címzett leveléből az „Ödenburg” tanulmány megjelenése után, 1943 márciusában: „Valóságos csemege volt számomra. [...] Nem hinném, hogy a németek rövidesen foglalkoznának e kérdéssel [...] ebben az esetben a gyékényt kihúzta alóluk, és véleményem szerint sokkal nagyobbat esnek, mint azt gondoljuk.”³⁷ Ez a szempont újabb adalékkal szolgál az 1940-es évek elejének sokszorosan terhelt tudománypolitikai légköréről, amelyben Major Jenő is felnőtt.

Sopron helyrajzi és alaprajzi fejlődése

Major Jenő településtörténeti kutatásainak másik fontos vonulata a települések belső szerkezetének, morfológiájának történeti alakulása volt. Így írt erről 1944-es értekezésében: „minden építkező korszakban más formák jöttek létre, és mivel a fejlődés lassú volt,

³⁴ A témáról a szerző 2014 márciusában, a Gömöri János régész 70. születésnapjára rendezett konferencián tartott előadást. A konferencia anyaga egyelőre közöletlen.

³⁵ *Szöke*: Die Karolingerzeit i. m., 118–119, Abb. 15.

³⁶ *Törő*: Határváros i. m. 336–338.

³⁷ *Turbuly Éva*: Egy tudósbarátság mérföldkövei. Mollay Károly és Házi Jenő levelezése, 1938–1957. Soproni Szemle 67 (2013), 4. sz., 373–383., itt: 377.

kialakulhatott így korszakonként bizonyos funkcionális egység is. Ezért tehát a formák vizsgálatát, az így talált egységeken belül is, mindig elvégezzük.³⁸ Ezt a vizsgálatot Sopronra vonatkozóan a középkori okleveles források és kora újkori (1597, 1622) térképek áttekintésével első olvasatban már 1944-ben elvégezte,³⁹ majd későbbi tanulmányaiban tovább finomította. Hasonlóképpen történetileg helyes módon mutatja be a Várkerület két oldalának kialakulása közti kronológiai és morfológiai különbséget, amelyet az újabb kutatás további részletekkel egészített ki, de alapjában véve helyénvalónak talált.⁴⁰ A helyrajz vizsgálatának fontosságát tovább erősítette az a meggyőződése, hogy az Ödenburg név keletkezését csak településtörténeti összefüggésben lehet kielégítően magyarázni a döntően nyelvészeti indíttatású vizsgálatok helyett. Ezért például az Ödenburg-vitában megjelentetett utolsó tanulmánya már főként Sopron 13. századi településszerkezetére összpontosít.⁴¹

Jó érzékkel választotta ki azokat a jelenségeket, amelyek kutatása révén összekapcsolhatta a városkép és a városi társadalom problémáját, és amelyek segítségével Sopron fejlődését tágabb összefüggésbe helyezhette. Ilyen volt a városi magántornyok kérdése, amelyet az Ödenburg-vitával párhuzamosan dolgozott fel.⁴² A téma iránti érdeklődését bizonyára az keltette fel, hogy a tornyok építése Sopron ispánsági várból királyi várossá alakulásának időszakára, a 13. század második felére és a 14. század elejére keltezhető. Társadalmi szempontból pedig ahhoz a réteghez köthetők, amelynek szerepe az átalakulásban forrásokkal legjobban adatolt: a városi elitbe betagolódnak várjobbágyokhoz. Az 1955-ben írott cikk még nem támaszkodhatott a bő egy évtized múlva meginduló, Dávid Ferenc és Sedlmayr János nevével fémjelzett épületrégészeti és műemléki kutatásokra, de záró mondatában éleslátóan jósolta meg: „A soproni tornyok alapfalai pedig valahol a belváros házainak falai között rejtőznek.”⁴³ Kiemelkedik ez a rövid tanulmány széles látókörével, a hazai és határon túli párhuzamok bőséges felsorakoztatásával, amelyek relevanciáját a legfrissebb kutatások is igazolták.⁴⁴

Sopron belvárosa kialakulásának problematikáját Major Jenő a BME Építészettörténeti tanszékének munkatársaként mérnöki szempontból is átlátta és feldolgozta. Ez a tanulmánya szintén általánosabb tanulságokat hordozott, amennyiben a városalaprajzi kutatások fontosságára hívta fel a figyelmet: „Így még abban a fontos kérdésben sem látnunk tisztán, hogy legrégebb városaink kialakulásában mennyire érvényesült a spontane-

³⁸ Major: Sopron város földrajza i. m. 46.

³⁹ Major: Sopron város földrajza i. m. 48–49

⁴⁰ Kücsán József: A Várkerület belső ívének beépítése, 1766–1801. Soproni Szemle 69 (2015), 4. sz., 307–336.

⁴¹ Major: A XVIII. [sic!] század végi i. m.

⁴² Major Jenő: A középkori magyar városkép problémájához. Településtudományi Közlemények 4 (1955), 7. sz., 54–57.

⁴³ Major: A középkori magyar városkép i. m. 57.

⁴⁴ Szoboszlai Gergely: A soproni várnagy tornya. Soproni Szemle 75 (2021), 1. sz., 3–23.; Gergely Szoboszlai: To Dominate a City: The Emergence of Private Towers in Central Europe. In: Annual of Medieval Studies at CEU 27, 94–113.

ítás, ill. a tervszerűség. Ez a kérdés pedig mind városépítészeti hagyományaink megismerése, mind a városaink történeti értékeinek helyes megítélése szempontjából szinte alapvető jelentőségű.”⁴⁵ Az alaprajz rekonstrukcióját és elemzését ezúttal is széles körű összehasonlító példatárral kontextualizálja, legyen szó az elliptikus körvonalú későrómai városfalakról Galliában vagy a főterek határoló falainak hajlásszögéről a német birodalmi városokban.

Fontos megfigyeléseket rögzít az utcák vonala és a városfalalak párhuzamosságáról és a ferences kolostor tömbjének kihatásáról is (bár ez utóbbi esetében a királyi kegyuraságot valószínűbbnek tartom). Megállapítása, hogy a soproni belváros utcahálózata a 13. század második felében alakult ki, a mai napig helytállóan bizonyult, és ugyanígy meggyőző az egyes utcák és terek és az ezeket alkotó telkek kialakulásának sorrendiségére tett javaslata. Megállapítása, miszerint „a Templom utca két oldalán a kb. egyforma méretű szalagtelkek határozottan tervszerű kimérésre mutatnak”⁴⁶ az újabb kutatások, például a Budával való összehasonlítás fényében további érvekkel vált alátámaszthatóvá. Összhangban vannak mai felfogásunkkal a telkek mint a polgári teherviselés és egyúttal a „várostest” alapegységének jelentőségéről vallott nézetei is.⁴⁷

Végezetül az egyedi jellege miatt nagy figyelmet keltett, Sopron középkori helyrajzának szinte minden kutatója (Házi Jenő, Mollay Károly, Dávid Ferenc) által újra értelmezett 1379. évi jegyzéket – Dávid Ferenc kifejezésével élve: földfelosztási ívet – elemzi, a lista adatait a telekfelosztás ideális 100-as szerkezetével (10 kötél x 10 ház) párhuzamba állítva.⁴⁸ Elgondolását, amellyel rugalmasan igyekszik összhangba hozni a telkek külsőségeinek szabályos felosztását a belvárosi telkek sokszor szabálytalan formájával és méretével, a rendelkezésre álló források korlátozott mennyisége miatt manapság is a leginkább plauzibilis kompromisszumnak tekinthetjük.

A településhálózat és -hierarchia kérdése

Major Jenő településtörténeti munkásságának negyedik nagy vonulatát a településhierarchia rendszerszerű történeti elemzése jelentette. Az életműnek ez a vonulata szintén megjelenik már az 1944-es értekezésben, ahol Sopron településföldrajzi bemutatásában a második fő elemzési szempont a központi tevékenységek ellátása. A munkának ebben a részében áttekinti az ipari és mezőgazdasági termelés, a kereskedelmi, az oktatás és az adminisztráció funkcióit és azokat a körzeteket, amelyek számára Sopron központi funkciót töltött be.⁴⁹ Elemzésében történeti adatokat is felhasznál (ezúttal nem elsődleges

⁴⁵ Major: A városalaprajz i. m., 153.

⁴⁶ Major: A városalaprajz i. m., 168.

⁴⁷ Szende: Sopron településszerkezete i. m.; Katalin Szende – András Végh: Royal Power and Urban Space in Medieval Hungary. In: Anngret Simms – Howard B. Clarke, eds., Lords and Towns in Medieval Europe. The European Historic Towns Atlas Project. Farnham, 2015, 255–286.

⁴⁸ Major: A városalaprajz i. m., 170–172.

⁴⁹ Major: Sopron város földrajza i. m., 40–46.

források, hanem a viszonylag friss szakirodalom alapján), bár figyelmének középpontjában elsősorban saját kora sajátosságainak és a határhelyzet okozta torzulásoknak a megértése állt.

Ez a fajta elemzés, főként annak több szempontú, következetes végig vitele az 1940-es évek elején fontos és újszerű megközelítés volt Magyarországon. A piackörzetek fajtáinak és funkcióinak leírásakor egy rövid és hiányos hivatkozásból látható,⁵⁰ hogy ismerte és használta Walter Christaller német geográfus akkoriban újdonságnak számító *Die Zentralen Orte in Süddeutschland* című művét.⁵¹ Egy későbbi munkája megjegyzéséből kiderül, hogy ezt a megközelítést is mestere irányításával ismerte meg: „A Christaller-féle módszert 1944-ben Mendöl Tibor alkalmazta a magyar településekre hallgatóival (köztük jelen sorok írójával). Az eredmény nem volt kielégítő.”⁵²

Rövid kitérőként hadd jegyezzem meg, hogy Christaller munkássága, valamint annak felhasználása és fogadtatása számos ellentmondást hordoz magában, amelynek még manapság is sok részlete tisztázásra vár. A településtudomány szempontjából úttörő jelentőségű volt a központi helyek fogalmának kidolgozása, és a centralitás számos fajtájának és térbeli rendjének bemutatása: meglátása szerint különböző hálózatokat képez a központi helyek hierarchikus rendszere az adminisztratív, közlekedési vagy kereskedelmi centralitás szempontjából. Ezeket az elméleti modelleket Christaller az 1930-as évek elején, a délnémet területek településhálózatának tanulmányozása révén fejlesztette ki.

Christaller munkássága ugyanakkor felkeltette a német nemzetiszocialista kormányzat figyelmét, amelynek révén a Heinrich Himmler vezette *Stabshauptamt Planung und Boden* hivatalnokaként megbízást kapott a megszállt lengyel területek településhálózatának „áttervezésére”.⁵³ A fennmaradt források szerint Christaller korábbi egyetemi állását feladva aktív részt vállalt a *Generalplan Ost*, Kelet-Európa német fennhatóság alatti átalakítási tervének kidolgozásában, amiért közvetlen hivatali főnökét, Konrad Meyert is vád alá helyezték a nürnbergi perben.⁵⁴ Érdekes lenne tudni, hogy vajon a határozottan náciellenes *Nyugati Őrszemel* szerkesztő Major Jenő mennyire volt tudatában ennek a kettősségnek. Valószínűleg igen kevésbé, mint ahogy mind a mai napig alig ismeri valaki

⁵⁰ Major: Sopron város földrajza i. m., 42., 58. jz.

⁵¹ Walter Christaller: *Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch – geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen.* Jena, 1933. Új kiadása: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1968.

⁵² Major Jenő: A magyar városról. *Településtudományi Közlemények* 13 (1964), 16. sz., 32–65. Itt: 46. lapalji jegyzet.

⁵³ Karl R. Kegler: Christallers Anwendung und Modifikation der Zentrale-Orte-Theorie. In: Karl R. Kegler: *Deutsche Raumplanung. Das Modell der "Zentralen Orte" zwischen NS-Staat und Bundesrepublik.* Leiden, 2015, 137–166.; Trevor J. Barnes: A Morality Tale of Two Location Theorists in Hitler's Germany: Walter Christaller and August Lösch. In: *Hitler's Geographies. The Spatialities of the Third Reich*, edited by Paolo Giaccaria – Claudio Minca. Chicago and London, 198–217.

⁵⁴ Mechtild Rössler: Applied Geography and Area Research in Nazi Society: Central Place Theory and Planning, 1933–1945, In: *Hitler's Geographies. The Spatialities of the Third Reich*, edited by Paolo Giaccaria – Claudio Minca. Chicago and London, 182–197, itt: 189–191.

a központihely-elmélet modern vagy történeti célú felhasználói, népszerűsítői közül a fogalom korai használatának ezt a sötét vonulatát.

A központi funkciók történeti szempontú elemzésére Major az 1960-as évek elején tért vissza. 1964-ben általános áttekintést adott a magyar városhálózat hierarchikus térbeli rendjének fejlődéséről (itt is hivatkozva Christallerre és számításában felhasználva „a központok jelentőség-többletét” kifejező formuláját). Rövid történeti bevezető után elsősorban az 1960-as évek elejének városhálózatát mutatja be, az 1960. évi népszámlálás adatainak elemzésével. Korrelációt keresett például a városok (belterületi) népessége és a boltok és szaküzletek ösztérülete között, és megállapította, hogy „a kereskedelem ösztérülete kifejezi a városjellegét”.⁵⁵

Ezt követte két évvel később nagy jelentőségű, kismonográfia terjedelmű tanulmánya a magyar városhálózat kialakulásának kezdeteiről, amelyben ismét a társadalmi átalakulás szempontjából döntő jelentőségű 13. századi forrásokra és állapotokra összpontosított.⁵⁶ Feltehetően párhuzamosan dolgozott a két kutatáson, ugyanis a középkorra vonatkozó tanulmányában is a kereskedelem megnyilvánulásait – ez esetben a hetipiacok és -vásárok helyeit – gyűjtötte össze a városiasság megnyilvánulásai és kritériumai után kutatva. Szerencsésen használta ki a magyar helységnevadásnak azt a sajátosságát, hogy a hetipiacok napja (pl. Szerdahely, Szombathely) illetve a vásárhely megléte (pl. Gézavására, Marosvásárhely, Vásárút) tulajdonnévi megkülönböztető funkciót töltött be. Ezzel a kis számú és egyenetlenül fennmaradt okleveles anyag mellett egy fontos és az egész Kárpát-medencében rendelkezésre álló forrástípust, a helynévanyagot tudta bevonni vizsgálata körébe. A kutatás során egyrészt összegyűjtötte és térképre vitte az összes, a korai vásározással vagy kereskedelmi helyszínekkel kapcsolatos helységnevet. Összesen 107 példát talált, és ez a szám már a kvantitatív elemzést és a területi egyenlőtlenségek feltárását is lehetővé tette.⁵⁷

A másik fontos meglátása az agglomerációk egy olyan korai típusának felismerése volt, „amelyek mindenütt azonos jellegű, egymást funkcionálisan szervesen kiegészítő, egymás szomszédságában elhelyezkedő, de szerkezetileg elkülönülő településekből tevődtek össze”.⁵⁸ A kontextushoz tartozik, hogy ekkoriban már javában folyt Györffy György (1915–2000) nagy vállalkozása, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, amely feldolgozta az 1330-as évekig a forrásokban megjelenő teljes földrajzinév-anyagot, és amelynek első kötetét Major már nyomtatásban is használhatta.⁵⁹ Inspirációként szolgált számára Heckenast Gusztáv (1922–1999) akkor zajló kutatásai is a királyi

⁵⁵ Major: A magyar városhálózatról i.m., 46–51

⁵⁶ Major Jenő: A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. Településtudományi Közlemények 15 (1966), 18. sz., 48–90.

⁵⁷ Major: A magyar városok és városhálózat i. m., térkép az 56. oldalon.

⁵⁸ Major: A magyar városok és városhálózat i. m., 48.

⁵⁹ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. kötet. Budapest, 1963.

szolgálónépek szervezetéről, valamint a korai vaskohászat településeiről.⁶⁰ Major cikkének fontos hozadéka nemcsak a korai városfejlődés egy új altípusának felismerése, hanem az is, hogy ennek a településtípusnak a későbbi városfejlődésben betöltött – viszonylag korlátozott – szerepét is nyomon követte.⁶¹

Összességében – és ezért is tettem áttekintésem végére – a hierarchikusan szervezett településhálózat fogalmának meghonosítása lett Major Jenő településtörténeti munkásságának legfontosabb, a magyar történettudományban máig ható eleme. Érdemeinek felismerése és tovább gondolása a már említett Kubinyi Andrásnak, a medievisztika és a középkori várostörténet kiváló kutatójának köszönhető. Így vall erről a fent idézett 2005-ös, „Miért lettem a középkor kutatója?” című visszaemlékezésében: „Itt [az MTA Várostörténeti Albizottságában] kerültem újra össze Major Jenővel, a 20. század legnagyobb magyar településtörténészevel, aki akkor volt az Eötvös Collegium szeniora, amikor én ott gólya voltam. Major haláláig tartott a barátságunk, két-három hetente meglátogattam Fehérvári úti lakásán, ahol vörös bor mellett adtuk elő egymásnak tudományos elképzeléseinket. Nagyon sokat tanultam tőle. Földrajz–történelem szakos volt, felhívta a figyelmet a legfontosabb külföldi településföldrajzi művekre, köztük Christallernek a központi helyekről írt híres könyvére. [...] Major magyarázta meg, ha van olyan centralitási tényező, amit az egész országban ki tudok forrásokkal mutatni, akkor megoldódik a középkori Magyarország hierarchikus térbeli rendjének kérdése.”⁶²

Kubinyi András ezeknek az eszmecseréknek köszönhetően dolgozta ki a késő középkori magyarországi városok és mezővárosok szilárd elméleti alapokon nyugvó, mégis pragmatikus, a sajátos magyar forrásviszonyokra alkalmazható megközelítését. Az egész ország területét egységes formában lefedő források után kutatva esett a választása a bécsi és krakkói egyetemi anyakönyvekre, amelyekből a származási helyek rendjében kigyűjtötte az 1440 és 1514 beiratkozott diákok névsorát. Abból a hipotézisből kiindulva, hogy minél fontosabb egy település, annál többen jártak onnan egyetemre, rangsorba állította és csoportosította ezeket, majd a számértékeket térképre vetítette.⁶³ Idézzük tovább a visszaemlékezést: „Az eredmény térképre vetítése mindkettőnk kellemesen lepette meg: tökéletesen kirajzolódott a településhierarchia, valamint kiderült, hogy a földesúri városok és nagyobb mezővárosok nyilvánvalóan beilleszkednek az ország városhá-

⁶⁰ *Heckenast Gusztáv*: A kora-árpádkori magyar vaskohászat szervezete. Történelmi Szemle 9 (1966), 135–161.; *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53.) Budapest, 1970.

⁶¹ *Major*: A magyar városok és városhálózat i. m. 76–85. A munka jelentőségét a nyugati határvidék település- és tudománytörténete szempontjából méltatja *Jankó Ferenc*: Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között. Budapest, 2021, 259. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021.

⁶² *Kubinyi*: Miért lettem a középkor kutatója? i. m., 233.

⁶³ *Kubinyi András*: A középkori magyarországi városok hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények 23 (1971), 58–78.; *Szende*: Kubinyi András, a várostörténész i. m., 25.



2. a-b kép. Major Jenő képeslapja Kubinyi Andrásnak a soproni Szent Mihály-templom belső képével. A postabélyegző dátuma nem olvasható ki. Kubinyi András hagyatéka, Budapesti Történeti Múzeum Adattár (BTM A) H.4634-2020.

lőzatába.”⁶⁴ Az tanulmányról készített lektori véleményében Major őszinte elismeréssel nyilatkozott Kubinyi teljesítményéről: „A leglényegesebb eredménynek azt tekintettem, hogy Kubinyi András fel merete vetni a magyar várostörténetnek azokat a kérdéseit, amelyek a funkcionális városfejlődés Christaller által kidolgozott elméletéből következően történetileg is vizsgálандók, és bebizonyította, hogy még a mi mostoha forrásadottságaink is lehetőséget adnak e vizsgálatok elvégzésére.”⁶⁵

A két tudós eszmecseréje nyilvánvalóan elsősorban a szóbeliség keretei között zajlott, sajnos Kubinyi András irathagyatékában csak halvány visszfénye tükröződik azokon az 1973 és 1987 között feladott képeslapokon, amelyeket Major Jenő (és olykor felesége, valamint Major Sámuel) küldött Kubinyinak András napra, újévre, vagy éppen egy-egy soproni látogatásukról (2. kép). A Kubinyi által megőrzött iratokból az is kiderült, hogy

⁶⁴ Kubinyi: Miért lettem a középkor kutatója? i. m., 233.

⁶⁵ Budapesti Történeti Múzeum, Hagyatéki Gyűjtemény (BTM HGy), Kubinyi András hagyatéka, H 5193-2020. A vélemény Major kézírásával valamint átgepelt formában is bekerült Kubinyi iratgyűjteményébe. Köszönöm dr. Éder Katalinnak, hogy a hagyatéki anyag kutatásában segítségemre volt.

Major lektorálta Kubinyinak a Magyarország középkleti része városfejlődéséről írott tanulmányát is.⁶⁶ Ez azért is volt releváns, mert Kubinyi Majorénál tágabb értelemben, a püspöki, ispáni, és mindenekelőtt a királyi székhelyekre vonatkozóan is kimutatta a korai magyar városok területileg széttagolt jellegét. Major ennek megfelelően dicséri a komplex témaválasztást és új fejlődési típusok megállapítását a városfejlődés területi szerkezte alapján. Kiemeli az alaprajz kutatásának fontosságát, ami korábban „a néprajz és a településföldrajz munkaterületéhez kapcsolódott”. Értékeli továbbá, hogy Kubinyi vitába száll a Fügedi Erik által feltételezett „keleti várostípus” fogalmával a korai városfejlődésben. A két tudós szakmai kapcsolatát ezen a véleményen kívül leginkább Major Jenőnek a Nyírbátor korai történetével és birtokosaival kapcsolatos levele fémjelzi, amelyhez egy golyóstollal felvázolt városalaprajzot is mellékel (3. kép).⁶⁷

Valter Ilona régész, aki az 1960-as évek közepén a Bodroglak településtörténeti kutatásával kapcsolatban kereste fel tanácsért Major Jenőt, szintén kiemeli, hogy milyen otthonosan mozgott geográfusként az ország bármelyik táján, és hogy találkozásuk alkalmával a Bodroglak is ugyanúgy „saját ügyének” tekintette, mint Sopront. Bár „Major Jenő rendkívül szerény, mondhatnám visszahúzó ember volt, keveseket fogadott barátságába”, készséggel megosztotta vele a fentiekben ismertetett, akkor formálódó elméletét, „miszerint azok a korai települések, ahol vásár és ipar, valamint kolostor van egymás közelében, térben ugyan szétterülő, de mégis valami korai városformát alkotnak.”⁶⁸ Az elméletet elsősorban a korai vásáros helyek közé tartozó Bodrogszerdahely szerepének megítélésében tudta hasznosítani.⁶⁹

Kubinyi András kutatásait a késő-középkori városhálózatra vonatkozóan az 1980-as évek közepén folytatta, ismét Major inspirációjára: „Először megkíséreltem az irodalomban említett ’kritériumnyalábokat’ áttenni magyar viszonylatba, de más forrásadottságok miatt ez nem vezetett eredményre. Major Jenő azt javasolta, hogy dolgozzak ki magam egy ilyen kritériumrendszert.”⁷⁰ Az egyetemjárók mellett kilenc további tényező felhasználásával komplex értékelési rendszert dolgozott ki. A tíz szempont között a település jogi helyzetét tükröző terminusok mellett az igazgatási funkciók (uradalmi központ vagy királyi rezidencia; bíraskodási központ, hiteleshely; pénzügy-igazgatási központ), a gazdasági funkciók (kézműves- vagy kereskedőcéhek száma; hetipiacok és éves vásárok), a városokra jellemző egyházi intézmények (kolduló rendi kolostorok és/vagy ispotályok) jelenléte, valamint az úthálózati csomópont-szerep is megtalálható.⁷¹

⁶⁶ Kubinyi András: A középkori Magyarország középkleti része városfejlődésének kérdéséhez. Borsodi Levéltári Évkönyv V (1985), 7–82.

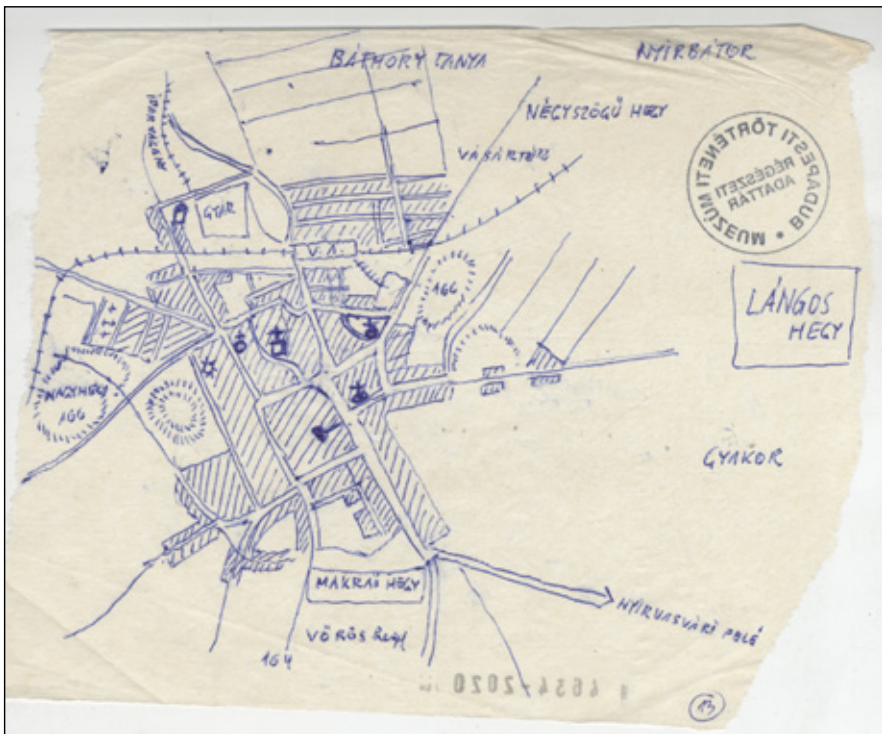
⁶⁷ BTM HGy, Kubinyi András hagyatéka, H.4634-2020.

⁶⁸ Valter Ilona szíves levélbeli közlése, 2022.08.22.

⁶⁹ Valter Ilona: A Bodroglak honfoglalás-kori és középkori településtörténete. Agrártörténeti Szemle 16 (1974), 1-2. sz., 1-55.

⁷⁰ Kubinyi: Miért lettem a középkor kutatója? i. m., 240.

⁷¹ Részletes kifejtésük: Kubinyi András: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. Történelmi Szemle 46 (2004), 1–2. sz., 1–30., itt: 12–16; Lakatos Bálint: Mezővárosi oklevelek: Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon. MTA BTK TTI, Budapest, 2019, 195–200.



3. kép. Major Jenő: Nyírbátor alaprajza, tollrajz. Kubinyi András hagyatéka, Budapesti Történeti Múzeum Adattár (BTMA) H.4634-2020.

A kategóriák kijelölése és a források összegyűjtése után Kubinyi a településföldrajzban ismert nagyságrendi kategorizálás eljárását követte:⁷² a felhasznált ismérvek mind-egyikét 1 és 6 közötti ponttal értékelte, és ezek összegével fejezte ki egy település ún. centralitási pontszámát. A pontszámok osztályozása alapján azután hét kategóriát állított fel, amelyek közül az első négyet, azaz a legalább 16 pontot elért településeket tekintette a városhálózat részének.⁷³ 2007-ben bekövetkezett haláláig a középkori országterület kétharmadát tudta ezzel a módszerrel megvizsgálni. Munkáját, a mezővárosi hivatali írásbeliség tematikájának feldolgozása keretében egyik utolsó tanítványa, Lakatos Bálint folytatta, aki a Kubinyi áttekintéséből idő hiányában kimaradt Erdélyt, Felvidéket és Szlavóniát is figyelembe vette.⁷⁴ A Kárpát-medence településhálózatának és területi fejlettsége regionális különbségeinek feldolgozásával pedig a szintén Kubinyi-tanítvány

⁷² Például Major: A magyar városhálózatról i. m., 43–45.

⁷³ Kubinyi: Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében i. m., 22–27.

⁷⁴ Lakatos: Mezővárosi oklevelek i. m.

F. Romhányi Beatrix viszi tovább a történeti földrajz más jeles művelőivel (Demeter Gábor, Pinke Zsolt, Szilágyi Zsolt és mások), immár a 21. századi informatika eszközeivel, Major Jenő és Kubinyi András munkáját.⁷⁵

Záró gondolatok

A fenti áttekintés remélhetőleg meggyőzte olvasóimat is Kubinyi András bevezetőben idézett állításáról, Major Jenő településtörténeti munkásságának úttörő jelentőségéről. Súlyosan terhelt időszakban kezdte pályáját az 1940-es évek elején, amikor választott szakterületei, a településtörténet és településföldrajz is a politikailag erősen kitett tudományterületek közé tartoztak. A háború után ismét nehéz időszak következett, az Eötvös Collegium felszámolásával, kényszerű munkahelyváltásokkal. Major munkáiból úgy tűnik, hogy mindez mégsem torzította szemléletét és személyiségét, nem tette elfogulttá, sebezhetővé, vagy rövid távú érdekek kiszolgálójává. Munkáját mindvégig a kiegyensúlyozottság, az elméleti tájékozottság, a forrásközeliség és az interdiszciplináris megközelítés jellemezte. Egyformán otthonosan mozgott saját kora és a középkor, a falvak és a városok kutatásában, ezek közül is a '60-as évekig Sopron maradt a mintapélda kutatásaiban. Az elsők között vallotta, hogy „a középkori városszerkezet, városalaprajz rekonstruálása [...] csak a történeti, építészettörténeti, régészeti, nyelvészeti kutatások eredményeire támaszkodva végezhető el.”⁷⁶

A Major Jenőt követő nemzedékek történészei és régészei főképp a Kubinyi-iskola tagjaként ismerkedtek meg Major munkásságával és szellemi hagyatékával. Az iskola tagjai és tanítványai Kubinyi András nyomdokában igyekeznek kreatív módon tovább vinni Major örökségét. A mai kor technikai eszköztára és a nemzetközi együttműködés olyan lehetőségei, amelyről az 1960-as és '70-es években még csak álmodni sem lehetett, jóval tágabb kereteket adnak, de ezt csak akkor tudjuk hasznosan kitölteni, ha hozzáteszünk azt az invenciót és szakmai alázatot, amit Major Jenő mindvégig képviselt. Bízom benne, hogy a Magyar Várostörténeti Atlasz sorozat kötetei,⁷⁷ valamint Lakatos Bálint és F. Romhányi Beatrix fentebb hivatkozott településhálózati kutatásai Kubinyi András munkáihoz hasonlóan kivívnák Major Jenő elismerését.

⁷⁵ F. Romhányi Beatrix: Az Alföld Árpád-kori népesedési- és birtokviszonyai a tatárjárás előtt. *Történelmi Szemle* 63, (2021), 2. sz, 1–31.; F. Romhányi Beatrix – Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt: A Magyar Királyság regionális különbségei a pápai tizedjegyzék készülésekor idején. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2022*, 17–51.; Beatrix F. Romhányi – Gábor Demeter: Regional Differences in the Medieval Kingdom of Hungary (c. 1500): Brief Description of the NKFI K145924 Project. In: *Historical Studies on Central Europe* 4(2), 2024, 236–248.

⁷⁶ Major: A városalaprajz i. m. 153.

⁷⁷ A kötetek letölthetők: <https://varosatlasz.hu/hu/atlaszok> (2025.07.08.)